

Бублик Л.М.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СИНОНІМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Синонімія – найвиразніше явище в сучасній українській літературній мові. Питання синонімії привертало увагу дослідників І.К.Білодіда [1973], М.А.Жовтобрюха [1972], Л.А.Лисиченко [1978], М.Я.Плющ [1994], О.Д.Пономарів [2001], О.О.Тараненко [2000].

Л.А.Лисиченко у своїй праці зазначає, що синоніми виникають, по-перше, із необхідності фіксувати в слові нові відтінки явища, уявлення чи поняття. З другого боку, синонімічні слова можуть характеризувати не саме явище, а своєрідність бачення, його оцінки, ставлення до нього. Третій клас синонімів виникає внаслідок диференціації значення або їх синонімічного зближення, що розвиваються в мовній системі [3, 68].

Визначивши основні причини виникнення синонімів і, виходячи з уявлення про багатокomпонентну структуру слова, підходимо до характеристики синонімів.

В мовознавстві є чимало визначень цієї лінгвістичної одиниці. У Енциклопедії української мови [2000] подаються такі визначення синонімів: “Синоніми (від грецької *“одноіменний”*) слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотворчі типи, граматичні форми, зокрема, синтактичні конструкції, що при повній чи частковій формі відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (із можливими відмінностями в стилістичних та граматичних характеристиках та в сполучуваності)” [8, 539].

М.А.Жовтобрюх формулює синоніми як “...слова, які відрізняються одне від одного звуковим складом, але означають назву одного поняття з різними відтінками в його значенні або з різним стилістичним забарвленням” [2, 41].

І.К.Білодід пропонує таке тлумачення цієї лексичної одиниці: “Синоніми – це слова, що означають назву того самого характеру, спільні за значенням, але відрізняються значеннєвими відтінками або забарвленням” [4, 60].

М.Я.Плющ характеризує синоніми як “...слова, які мають близьке або тотожне значення, але відрізняються звучанням” [6, 122].

О.Д.Пономарів визначає, що синоніми це “слова, близькі або тотожні за значенням, які по різному називають те саме поняття” [7, 51].

Семантична природа синонімів лишається предметом дискусій: в основу їх визначення покладено або тільки семантичну близькість слів, або тільки тотожність, або обидві ці ознаки.

Є чимало визначень щодо синонімії. Як зазначає О.Д.Пономарів, “синонімія – повний або частковий збіг значень двох чи кількох слів, подібність слів, морфем, фразеологічних одиниць за значенням при відмінності їхньої звукової форми” [7, 51].

І.К.Білодід тлумачить синонімію як сукупність синонімів мови. Синонімія ґрунтується на здатності позначати один і той самий елемент дійсності кількома словами. Тотожним синонімії є синоніміка.

В мовознавстві немає єдиної класифікації синонімів. За різними принципами класифікації синоніми поділяють на кілька різновидів:

- а) абсолютні, або повні, - неповні (останніх у мові переважна більшість);
- б) семантичні – стилістичні – семантично – стилістичні;
- в) різнокореневі – однокореневі;
- г) загальномовні – контекстуальні [8, 540].

Найбільш поширеним є поділ синонімів на логічні, стилістичні й емоційні відповідно до трьох аспектів характеристики слова, проте це тільки загальна класифікація. У межах кожного розділу може бути свій підрозділ.

Л.А.Лисиченко виділяє такі групи синонімів:

1. Логічні, або ідеографічні, за термінологією В.В.Виноградова, синоніми виникають внаслідок фіксування в слові диференціальних ознак поняття. Вони відрізняються тим, що в синонімічному слові фіксується якась нова риса самого явища, риса, що в значення синонімічних слів, які існували до цього, не включалася. Основна функція синонімів цього типу – уточнювати характеристику поняття.

Залежно від компоненту, яким відрізняються значення двох синонімів, розрізняють такі їх підгрупи:

1) Синоніми, в значенні яких підкреслюється й виділяється певна сторона, ознака, риса, названого словом явища, яка в значенні інших членів синонімічної групи відсутня. Так слова *барви* й *тони* вказують на місце в кольоровому спектрі (уявлення про барви пов'язане переважно з основними кольорами, про тони – з переходами й відтінками в межах кожного кольору).

2) Синоніми, що служать для виявлення ступеня чи міри ознаки, якості або стану. Сюди належать слова, що називають ознаку, якість або стан, зокрема, значна кількість прикметників (слухняний-покірний, лукавий - підступний, гарний-чудовий). У такі ж відношення між собою можуть вступати похідні від них іменники (*слухняність - покірність*). Іменники, що називають якість чи стан (*сором-ганьба, біда-горе*), теж виявляють різну міру якості чи стану.

3) Синоніми, що характеризують інтенсивність дії або стану. У парах дієслів *ламати – троцити, просити – молити, горіти – палити* друге слово виражає ту ж дію або стан, що й перше, але більш інтенсивно виявлену.

4) Синоніми, що різняться характером дії: *плач* (може бути беззвучним) – *ридання* (вголос і судорожно) – *тужіння* (уголос і протяжно); *сміх* – *регім* (голосний сміх).

5) До складу логічних синонімів слід віднести також ті відтінки, значення яких пов'язані з характером сполучуваності, властивою кожному з членів синонімічної групи. Так, прикметник *юний* відрізняється від синоніма *молодий* тим, що сполучається переважно з іменниками – назвами осіб (прямо або опосередковано через слова *літа, роки*). Синоніми *колір* і *масть* відрізняються тим, що другий відноситься до назв живих істот (крім людей), *колір* і *барви*, зокрема, тим, що слово *барви* не може пов'язуватися з назвами живих істот.

1. Другий клас синонімів за значенням пов'язаний із стильовою диференціацією лексики, з місцем слова у стилістичній системі. Для стилістичної системи основним є протиставлення не за відмінностями в понятті, а за вживанням слова переважно в тому чи іншому функціональному стилі. Наприклад, *незалежність* – слово, що відрізняється більш широкими стилістичними можливостями. Близьке до міжстильової лексики, а *суверинитет* – належить до суспільно-політичного стилю; *друг* – до нейтрального, *другяка* – до розмовного.

2. Синоніми емоціонального забарвлення (або експресивні), значення яких відрізняється від інших слів синонімічної групи емоціональним компонентом, що виявляє ставлення особи чи колективу до явища (*не-права-брехня, солдат-воїн*).

3. Четвертий клас синонімів за значенням становлять так звані абсолютні синоніми, тобто слова з тотожним значенням. Наприклад, *тримати-держати, ждати-чекати, господар-хазяїн* [3, 69].

В сучасній українській мові існують не лише постійні або вільні синоніми, тобто такі, що знаходяться у синонімічному зв'язку незалежно від контексту, оскільки їх значення, пов'язане з мовою в цілому. Крім них є в нашій мові контекстуальні синоніми, тобто такі, які в певних умовах переносне вживання набуває своєрідного значення і з цим значенням вступають у синонімічні зв'язки з іншими словами.

Контекстуальні синоніми це перш за все властивість художньої літератури. Творяться вони митцями слова, що шукають і знаходять яскраві засоби, внаслідок використання можливості переносити значення слова. У літературних творах часто можуть зближуватися і синонімізуватися далекі за своєю семантикою слова, особливо тоді, коли вони вживаються в експресивному чи образному значенні. Так, до ряду постійних синонімів *пристрасний, жагучий, палкий* можуть входити і виразно-емоційні контекстуальні – *кипучий і вогняний*.

О.Д.Пономарів у своїй праці зазначає, що з-поміж синонімічної лексики виділяють слова цілком тотожні щодо свого лексичного значення й емоційно-експресивного забарвлення. В основному це нейтральна лексика: *пейзаж-краєвид, ландшафт; кавалерія-кіннота; процент-відсоток*. Це абсолютні синоніми (лексичні дублети) [6,55], які з'являються в мові внаслідок:

- а) взаємодії літературної мови та діалектів (*стрічка - бинда; чорногуз - бусол, лелека*);
- б) словотворчих процесів (*офіційний-офіціальний, учбовий-навчальний, роковини-річниця*);
- в) результату співіснування запозичених слів (*індустрія-промисловість, експлуатація-визиск, бібліотека-книгозбірня, біографія-життєпис*).

Абсолютні синоніми можуть розрізнятися:

а) **частотністю вживання** (першим у ряду подається уживаніше слово): *обличчя, лице; скроня, висок; спогад, спомин; селезень, качур; щеня, цуценя; зразок, взірець; століття, сторіччя; білосніжний, сніжно-білий;*

б) **певним стилістичним ореолом** (не настільки виразним, щоб, наприклад, у словниках при таких словах давалася відповідна позначка, і не завжди усвідомлюване самим мовцем) – наявністю (відсутністю), наприклад, конотацій “традиційності”, або навпаки, “сучасності”, “звичайності” або “престижності”, безпосередності, невимушеності або певної офіційності. Наприклад, порівняємо: *мовознавець, лінгвіст; мовознавство, лінгвістика* (порівняльно-історичне мовознавство, але структурно-математична лінгвістика); *здоров, привіт, салют* (як фамільярно-дружне вітання);

в) **неоднаковою активністю вживання в різних стилях та соціально-професійних різновидах мови**: *оранжевий, жовтогарячий; радіатор, батарея; стюардеса, бортпровідниця; ферзь, королева;*

г) **сполучуваністю**: *середні віки, а не століття;*

г) **відмінністю у вживанні залежно від форми слів** (чинник, що може як сприяти, так і перешкоджати цьому вживанню) – їхнього звукового оформлення, внутрішньої форми слова, асоціативності зв'язку зі словотвірною-спорідненою і фонетично подібними словами: *лелека, чорногуз; ворона, тава; вогнище, багаття*; їхньої довжини (назва і найменування, кілька і декілька, особливо при синонімії слова і словосполучення, третини й одна третя) та характеристики місця наголосу в слові, що має особливе значення в мові поезії як фактор ритміки і римування, а також місця таких слів у реченні;

д) **неоднаковою активністю в літературному мовленні жителів різних регіонів**, порівняймо: на Дніпряниці і в Галичині: *галстук – краватка, чемодан – валіза, спасибі – дякую, будь ласка – прошу.*

Відношення між абсолютними синонімами динамічні, це відношення лише відновної рівноваги. Співіснування в мові абсолютних синонімів є по суті синонімічною конкуренцією, яка може приводити до

синонімічної диференціації [8, 543].

В сучасній українській мові в синонімічних зв'язках перебувають різнокореневі слова. Але І.К.Білодід виділяє синоніми однокореневі, тобто такі, які мають спільний корінь і відрізняються стилістичними відтінками і стилістичними зображеннями. Вони можуть перебувати в одному ряді із синонімічними різнокореневими.

Однокореневі синоніми існують у межах однієї мови. Такі синоніми, як правило, мають суфіксальні й префіксальні утворення.

Серед дієслів найчастіше трапляються синоніми з префіксом, що перебуває в одному синонімічному ряді з безкореневими, безпрефіксальними синонімами. Наприклад, *гаснути – погасити; потухати – за-тухати; кидати – покидати; лишати – залишати*.

Префікси можуть виступати засобом утворення різнокореневих слів.

Отже, синонімами є такі слова, утворені за допомогою префікса у -: *уткнути – уколоти, усадити*, що об'єднані в один ряд основним значенням, тобто змусити проникнути в нутро чимось тонким, гострим.

Як різновиди синонімів І.К.Білодід виділяє перифрази й евфемізми [4,88].

Перифрази – це описовий зворот мови або поетична фігура, троп, за допомогою якого передається зміст іншого слова чи виразу. Наприклад, *цар звірів – лев; біле золото – бавовна*. Перифраз – це переносне, описове – образне найменування предметів і в певних мовах його вживання може виступати контекстуальним синонімом. Наближаючись до розгорнутих метафор або метонімії, перифраз додає яскравості, виразності зображення.

Перифраз допомагає уникнути тих самих слів, зворотів і цим підвищує якість оформлення думки.

В ролі контекстуальних синонімів використовують в українській мові так звані евфемізми.

Евфемізми – це слова або словосполучення, які не прямо, а приховано, ввічливо чи пом'якшено вказують явище якогось предмета. Наприклад, “...*ви помиляєтеся, ваші слова не зовсім відповідають істині*” (замість фрази “*ви брешете*”); “*заснути навіки*” замість *померти*; “*міні-зачіска* (жарт.) замість *лисина*” [4, 89].

О.Д.Пономарів розглядає морфологічні синоніми як варіанти форм слів на позначення того самого поняття: *гуляє – гуля; співає – співа; літає – літа; питає – пита*.

Перші компоненти цих синонімічних пар нейтральні з погляду літературної нормативності, другі теж літературні, але з обмеженим діапазоном уживання (поезія, розмовна мова). Або ще: *ходить, носить, робить, бачить, любить і ходе, носе, робе, баче, любе*, де в першому ряду стоять літературні варіанти, а в другому – діалекти. Форми прикметників на зразок *синьому – синім; білому – білим; великому – великим* [7, 52].

Крім морфологічних, мовознавець розглядає синтаксичні, фразеологічні й фонетичні синоніми.

Синтаксичні синоніми – різні синтаксичні конструкції, вживані для вираження тієї самої думки: *для створення* (нейтральний варіант із відтінком книжності); *щоб створити* (нейтральний варіант); *з метою створення* (книжно –офіційний варіант); *замість того, щоб написати* (зробити, вивчити) – *замість написати* (зробити, вивчити). Наприклад, “*Замість того, щоб критикувати інших, візьми та й зроби сам*” та “*Замість критикувати інших, візьми та й зроби сам*”. Порівняно з нейтральним першим реченням друге має розмовне забарвлення. Один із виявів синтаксичної синонімії є паралельне вживання сполучникових та безсполучникових речень: *Я їду працювати в Одесу, бо дуже люблю це місто. - Я їду працювати в Одесу - дуже люблю це місто* [7, 52].

Синтаксичні синоніми – це синтаксичні конструкції, близькі або тотожні значенням, які при відмінності формальної структури взаємозамінні в тексті. Проте, така семантична спільність як основа синтаксичних синонімів розуміється дослідниками по-різному: по-перше, як здатність певних конструкцій передавати фактично ту саму інформацію з можливими стилістичними відтінками; по-друге, як близькість їхніх власно синтаксичних значень, абстрагованих від конкретного лексичного наповнення. У межах першої з цих концепцій синонімічними можуть вважатися:

а) конструкції тільки того самого синтаксичного рівня – словоформи, словосполучення і відокремлені звороти, члени речення, речення: *просити гроші / грошей* (у другому випадку – частину або на певний час); *братова книжка / книжка брата*;

б) конструкції, хоч і відмінні, але більш або менш однотипні, що можуть зіставлятися за синтаксичною структурою. Наприклад, *Подавши гудок, пароплав відійшов. / Після того, як пароплав подав гудок, він відійшов*;

в) конструкції, що передають практично ту саму інформацію незалежно від їх структури: *пароплав подав гудок і відійшов. / Після подання гудка пароплав відійшов* [8, 542].

Фразеологічні синоніми – варіанти фразеологічних одиниць на позначення того самого поняття. Так, на поняття “*бути байдужим до чогось*” – *тримати нейтралітет, моя хата скраю, про мене – хай вовк траву їсть, наше діло півняче: проспівати, а там хоч не розвидняйся*. Про розумово неповноцінну людину кажуть: *не сповна розуму, вискакують клепки, не варить баняк, у голові літають джмелі, замість мозку росте капуста, нема лою під чуприною*.

Фразеологічні синоніми відрізняються від лексичних не тільки власним значенням та формою (оформленням у вигляді сполучення слів), а й іншими ознаками:

а) належністю переважно до стилістичних синонімів;
б) меншою кількістю абсолютних синонімів;
в) тим, що в їх ряду важче, а той неможливо визначити домінанту, якщо серед них немає суто лексичних синонімів;

г) у граматичному плані – тим, що іменні фразеологізми частіше обмежуються лише предикативною функцією (*ні те ні се, ні риба ні м'ясо, ні пава ні ворона* тощо).

Фразеологічні синоніми функціонують переважно в одному ряду з лексичними (один з яких і виступає як домінанта), тобто в міжрівневій лексико-фразеологічній синонімії: *тісно – ніде яблуку впасти, ніде курці стати*.

На ґрунті української мови можна говорити й про синоніми фонетичного плану, які є одним із важливих засобів творення милозвучності нашої мови. Фонетичні синоніми, точніше, дублети – різні форми того самого слова, що з'являються внаслідок чергування голосних і приголосних, наявності чи відсутності протетичних (приставних) приголосних або голосних: *імення – ймення, іти-йти, учитель-вчитель, узяти-взяти, імла-мла, іржа-ржа* [7, 53].

Л.А.Лисиченко за характером зв'язку між словами виділяє два простих типи структури синонімічної групи: синонімічний ряд і синонімічне гніздо. Синонімічний ряд становлять слова, пов'язані між собою відношенням градації: кожний наступний член групи виражає більшу міру виявлення певної характеристики, ніж попередній. Синонімічний ряд утворює зокрема такі смислові типи синонімів:

а) ідеографічні синоніми, що відрізняються різним ступенем вияву ознаки, дії чи властивості. Наприклад, *поганий – гідкий, бридкий, паскудний*;

б) експресивні синоніми, що відрізняються оціночним елементом: *хитрий – лукавий, підступний*.

Члени синонімічної групи можуть становити синонімічне гніздо, в якому кожен синонім пов'язаний безпосередньо з домінантою, у зв'язки ж між собою члени такої групи вступають опосередковано через домінанту (*жити, мешкати, водитись* – домінантою є слово *жити*) [3, 78].

І.К.Білодід зазначає, що синонімічний ряд становить у мові системне утворення. Він є об'єднанням слів, що визначають одне поняття, отже синонімічний ряд можна розглядати як певну мікросистему в синонімічній системі мови.

Синонімічні ряди об'єднують групи мікросистем слів з граничною блискістю значень, тобто слова одного синонімічного ряду, що визначає те саме явище об'єктивної дійсності. Кожний член виражає якийсь відтінок значеннєвий чи стилістичний, що є загальним для всього ряду.

У синонімічному ряду виділяється стрижневе слово або домінанта. Це слово найбільш чітко визначений основний зміст, властивий членам синонімічного ряду.

Стрижневе слово характеризується найзагальнішими значеннями у синонімічному ряду. Воно є носієм основних прикмет, спільних усім членам синонімічного ряду, в якому воно виступає як головне, а в синонімічному словнику використовується як реєстрове слово. Разом з тим стрижневе слово належить до вживаних серед усіх членів синонімічного ряду. Тому воно найбільш придатне для того, щоб навколо нього можна було зібрати всі його слова. У ролі стрижневого слова виступає нейтральний синонім без виразного стилістичного зображення.

Синонімічні ряди складаються із слів, що мають однакове лексичне значення. Другою обов'язковою умовою для поєднання слів у синонімічні ряди, є наявність у них спільних граматичних значень, належність їх до однієї лексико-граматичної категорії.

При розв'язанні питання про суть синонімії відповідно, про те, які саме слова слід вважати синонімами, треба пам'ятати, що вчення про синоніми виникло й розвивалося на основі спостережень за можливостями добору різних слів для вираження та увиразнення того самого змісту мовлення відповідно, за явищем варіантності, паралельності вживання слів.

Така варіантність вираження спрямована на виконання різних функцій семантичного й стилістичного характеру, які й доцільно брати до уваги для адекватного визначення суті синонімії серед різних типів семантичної близькості й встановлення синонімів.

Це перш за все:

1) функція семантичного добору слова з ряду можливих назв для уточнення, виділення різноманітних відтінків у характеристиці поняття з метою адекватного його позначення: "Він не жив, не милоувався красою, поезією, коханням, а лише існував, обідав, чай пив". (Г.Хоткевич);

2) функція стилістичного добору слова з ряду можливих назв з метою адекватно оформленого (у функціонально-стильовому, емоційно-оцінному і подібних аспектах) позначення відповідного поняття: "– Цебо вона [баба] неправдива людина? –Зовсім-таки брехлива". (І.Нечуй-Левицький);

3) функція підсилення семантичної або емоційно-експресивної характеристики поняття й одночасно ніби підшукування найточнішої назви для нього шляхом нанизування, нагромадження слів (ампліфікація);

4) функція заступлення (заміщення), заміни з метою уникнення повторень в одному контексті тих самих одиниць: "...він нікого не зачіпав, і його ніхто не займав" (Марко Вовчок).

Одиницями, найпридатнішими для виконання цих функцій у різних випадках, є слова як з тотожною, так і з максимально наближеною предметно-поняттєвою віднесеністю, відмінності в значенні яких можуть нейтралізуватися в певних групах контекстів.

Таким чином, явище синонімії сприяє більш яскравому зображенню мовної картини світу письменника, теоретичні засади синонімії ґрунтуються на наукових розвідках таких мовознавців, як І.К.Білодіда, М.Я.Жовтобрюха, О.Д.Пономарева, Л.А.Лисиченко. Кожен з них подає своє визначення синонімів, але найбільш повнішим є таке визначення: **синоніми** – слова або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотворчі типи, граматичні форми, зокрема, синтаксичні конструкції, що при повній чи частковій формі відмінності мають тотожні або майже тотожні значення [8, 539].

В мовознавстві немає єдиної класифікації синонімів. За різними принципами класифікації синоніми поділяють на кілька різновидів:

- абсолютні;
- семантичні;
- стилістичні;
- семантично-стилістичні;
- різнокореневі-однокореневі;
- загальномовні-контекстуальні.

Проте це тільки загальна класифікація, у межах кожного розділу може бути свій підрозділ.

Отже, синоніми часто вживаються для найбільш точного висловлення думок і почуттів, свідчать про високу культуру мовлення.

Обов'язковою умовою синонімії виступає семантико-смилова спільність слів, а критеріями синонімії, які визначаються на семантичному рівні й пов'язані з проблемою парадигматичної залежності, виступає семантична спільність слів або їх змістова тотожність.

Подвійна природа синонімів (тотожність і різниця) призводить до того, що поряд із спільною сполучуваністю вони мають індивідуальну. Тому ступінь синонімічності слів тим вищий, чим більше подібності у їх лексичній сполучуваності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 336с.
2. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української мови. – К., 1972.
3. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура мови. – Х.: Вища школа, - 1977.
4. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. / За ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка., - 1973.
5. Сучасна українська літературна мова: Підручник. / А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та інш.; За ред. А.П.Грищенко, - вид. перероб. допов. – К.: Вища школа., - 1997. – 493с.
6. Сучасна українська літературна мова. / Під ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа., - 1994. – 414с.
7. Сучасна українська літературна мова. / За ред. О.Д.Пономарева. – К.: Либідь., - 2001. – 400с.
8. Українська мова. Енциклопедія (Редколегія: Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін.). – К.: Укр. енцикл., - 2000. – 752с.